

BIJDRAGE

Nele Holemans
historica

De Märzfeier op het Friedhof der Märzgefallenen in Berlijn tijdens de Eerste Wereldoorlog

In Volkspark Friedrichshain in het oostelijk deel van Berlijn kan je nog steeds het Friedhof der Märzgefallenen bezoeken. Deze kleine begraafplaats werd aangelegd voor de doden die vielen in Berlijn bij de barricadegevechten van de revolutie van maart 1848. Van 1861 tot 1918 werd deze begraafplaats elk jaar op 18 maart bezocht door duizenden mensen. In lange rijen schoven ze aan om de doden te herdenken tijdens een serene en gedisciplineerde plechtigheid. Afgevaardigden van lokale verenigingen brachten grote rouwkransen en bloemstukken. Dit alles gebeurde onder het strenge toezicht van de Berlijnse politieke politie. De agenten lazen de woorden op de linten waarmee de rouwkransen versierd waren en censureerden ze, indien nodig, met een resolute knip van de schaar.

De viering van deze *Märzfeier*, de maartfeesten, ontwikkelde zich in de loop van de 19e en het begin van de 20e eeuw tot een evenement voor grote groepen sociaaldemocraten, anarchisten en democraten. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd deze politieke actie voortgezet, ook nadat de Duitse sociaaldemocraten hadden afgesproken om voor de duur van de oorlog alle straatdemonstraties en protestacties te staken. Dit jaarlijkse ritueel geeft ons daarom een unieke blik op tradities van volksprotest in Berlijn, en op de verhouding tussen de acties van lokale verenigingen en de ruimere nationale ambities van de arbeidersbeweging in Duitsland.

DEM AM
19. MAERZ 1848
GEFALLENEN
GUSTAV
VON **LENSKI**
GEWIDMET VON
SEINEN FREUNDEN

Tot nog toe waren historici gefascineerd door de *Märzfeier*, omdat de herinnering aan 1848 in deze herdenkingsfeesten gebruikt werd om discoursen en mythes te construeren rond de concepten van democratie en verzet.¹ Andere historici concentreerden zich op de manier waarop de feesten, vooral in de tweede helft van de 19e eeuw, een afspiegeling werden van het sociaaldemocratische gedachtegoed en hoe sociaaldemocraten ermee reageerden op actuele maatschappelijke thema's.²

De feesten vervulden verschillende functies. Ze werden georganiseerd door lokale, sociaaldemocratische verenigingen en groeiden uit tot een sociaaldemocratische traditie, een jaarlijks ritueel met een optocht naar de begraafplaats, gevolgd door een samenzijn

met redevoeringen, zang en dans in mooi uitgedoste feestzalen. De *Märzfeier* kunnen zeker beschouwd worden als de voorloper van de 1 mei-optochten die voor het eerst georganiseerd werden in de jaren 1890. Voor dit onderzoek willen we echter vooral de functie van de *Märzfeier* als volksprotest benadrukken. Het bezoek aan de begraafplaats op 18 maart en het schenken van de rouwkransen, waarvan de linten beschreven waren met teksten over revolutie en strijd, waren immers bovenal publieke vertoningen van protest door 'gewone' mensen tegen het bestaande politieke systeem. Deze rituelen leunden in die zin aan bij de straatedemonstratie: de openbare ruimte werd benut om claims te maken, misnoegen te uiten en verandering te eisen.

Grafstenen van gesneuvelden tijdens de opstand van 1848 in Berlijn, op het Friedhof der Märzgefallenen in het Volkspark Friedrichshain. (zie ook p. 19)

Onderwerpen als straatpolitiek en volksprotest vallen binnen het interessegebied van de sociale geschiedenis en de *Alltagsgeschichte*, twee stromingen binnen de geschiedschrijving die respectievelijk in de jaren 1960-1970 en de jaren 1980 opgang maakten. Historici binnen deze stromingen distantieerden zich van geschiedschrijving die enkel focuste op de ideeën van grote denkers of op de organisatiestructuren van de groeiende arbeidersbeweging. Geschiedenis van onderuit wilde de betrokkenheid van de man en de vrouw in de straat onderzoeken in processen van weerstand en protest, en de manier waarop die deel uitmaakten van het dagelijks leven. Bovendien herleidde ze de mensen die deelnamen aan grote protestacties niet langer tot een uniforme massa die reageerde op economische of sociale omstandigheden, maar kreeg men oog voor het complexe en interactieve karakter van protest.³ Dit kaderde in een hernieuwde interesse in protestbewegingen door de opkomst van de zogenaamde nieuwe sociale bewegingen in de jaren 1960 en 1970. Vooral de historici van de *Alltagsgeschichte* voegden elementen uit de culturele geschiedenis en de antropologie toe aan de studie van de arbeidersbeweging. Zo merkte Alf Lüdtke op hoe begrafenisrituelen en rouwstoeten gebruikt werden als een verdoken manier om protest te organiseren in de openbare ruimte.⁴ Tijdens de periode van de zogenaamde socialistenwet in Duitsland, die van kracht was tussen 1878 en 1890, werden deze rituelen een manier om het verbod op bijeenkomsten en demonstraties te omzeilen. Dit soort onderzoek toonde aan dat symbolen en rituelen gebruikt en zich toegeëigend konden worden door groepen die op deze manier hun macht en hun invloed probeerden te vergroten.

In het onderzoek naar de rol en betekenis van de feesten werd de Eerste Wereldoorlog door de meeste historici stiefmoederlijk behandeld. Deze periode paste immers niet in het narratief van de opkomst van de arbeidersbeweging eind 19e en begin 20e eeuw, en evenmin in dat van burgeroorlog, geweld en chaos vlak na de Eerste Wereldoorlog. Het meest gedetailleerde overzichtsartikel over de maartfeesten, geschreven door Beatrix Bouvier, beperkt zich tot de periode 1860-1914.⁵ Ook Lindenberger en Lüdtke kozen voor een onderzoeksperiode die eindigde vlak voor het begin van de Eerste Wereldoorlog.⁶ Recent, naar aanleiding van het honderdjarige jubileum van de Novemberrevolutie van 1918, werden nieuwe artikels geschreven over de bijzetting van de doden van deze revolutie in het Friedhof der Märzgefallenen. Ook de grote rouwoptochten voor Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg kregen opnieuw aandacht.⁷ Maar de *Märzfeier* tijdens de Eerste Wereldoorlog bleven onder de radar.

Nochtans is er tegenwoordig een groeiende interesse voor vormen van protest tijdens de Eerste Wereldoorlog en de interactie daarbij tussen gewone mensen en politiediensten. Een goed voorbeeld van de Belgische casus is het onderzoek van Antoon Vrints.⁸

In dit artikel stellen we de *Märzfeier* in Berlijn als voorbeeld van de manier waarop een specifieke vorm van georganiseerd volksprotest doorheen de tijd veranderen kan. Dit sterk geritualiseerde evenement geeft ons een blik op de Berlijnse politieke cultuur op straat en in openbare ruimtes, ver weg van de formele politieke instituten en van de grote ideeën van sociaaldemocratische denkers. De *Märzfeier* tonen ons hoe politieke acties van onderuit georganiseerd werden en hoe

politieke tradities voortleefden tijdens de oorlogsjaren. Maar ze laten ook zien hoe ze zich aanpasten aan nieuwe politieke configuraties en tijdgebonden vragen.

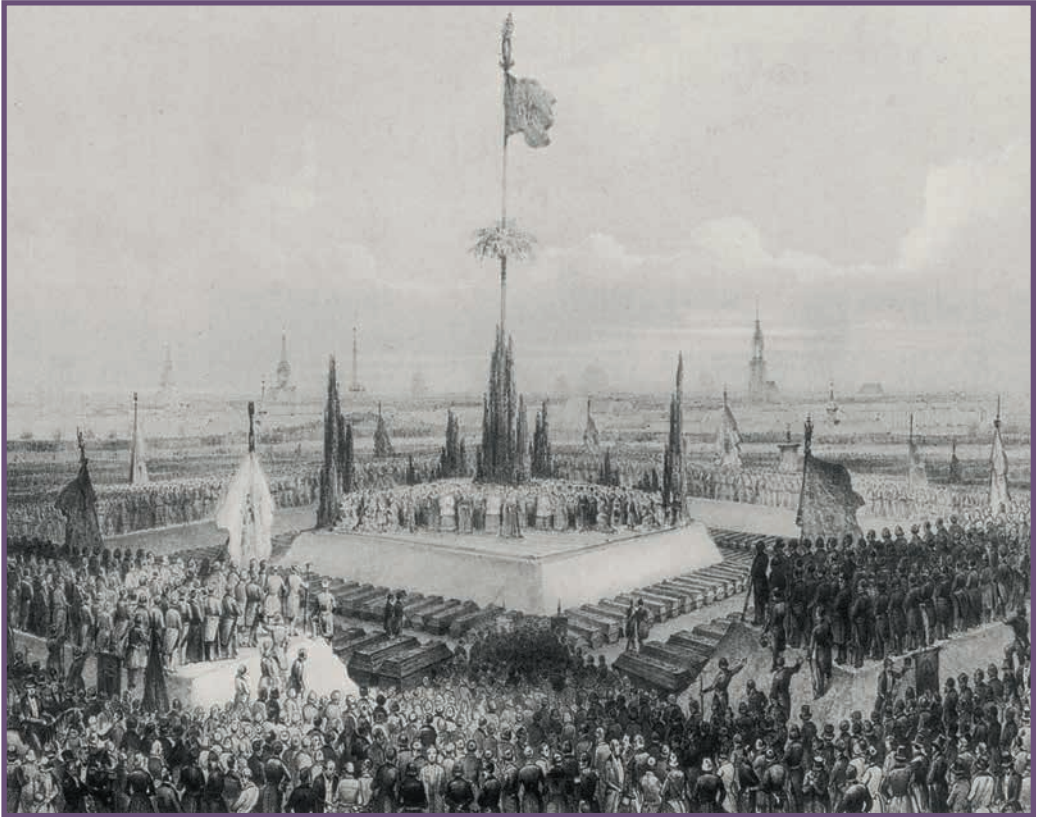
We schetsen eerst een beeld van de periode vlak voor de Eerste Wereldoorlog, toen het herdenkingsfeest voor de Maartrevolutie werd benut voor de organisatie van protestacties met de mobilisatie van vele duizenden bezoekers. De herinnering aan de revolutie van 1848 was immers zowel verbonden met concepten van democratie en vrijheid, als met ideeën van protest en strijd. De *Märzfeier* maakten op die manier de toenadering tussen radicale, revolutiegezinde groepen en gematigde democraten mogelijk. Daarnaast was het feest vooral voor de sociaaldemocraten en de anarchisten een manier om zich af te zetten tegen burgerlijke groepen in de samenleving.

Vervolgens kijken we naar de invloed van de *Burgfrieden* tijdens de eerste jaren van de Eerste Wereldoorlog. Met deze ‘wapenstilstand’ besloten alle politieke organisaties aan het begin van de oorlog om, in het belang van de nationale eenheid en voor de duur van de oorlog, interne conflicten aan de kant te schuiven. Dat betekende voorlopig het einde van de grote straatprotesten in Berlijn, maar niet het einde van de *Märzfeier*. Ook tijdens de Eerste Wereldoorlog kwamen duizenden bezoekers naar het Friedhof der Märzgefallenen om rouwkransen neer te leggen. Aan de hand van de politiebronnen gaan we na welke groepen naar de begraafplaats bleven komen en waarin dit bezoek verschildte van de grote demonstraties van vlak voor het begin van de oorlog.

In het derde deel van dit artikel kijken we naar de periode vanaf 1916. Tijdens de tweede helft van de Eerste Wereldoorlog kwamen in Berlijn namelijk opnieuw mensen op straat.

Een deel van hen verzette zich tegen de stijging van de voedselprijzen en de zware levensomstandigheden van de stadsbewoners. Deze protesten voor ‘brood en vrede’ konden op een zekere mate van sympathie rekenen vanwege de publieke opinie.⁹ Daarnaast waren er groepen binnen de arbeidersbeweging die terug in actie kwamen en openlijk eisten dat de oorlog zou beëindigd worden. In 1917 brak bovendien de revolutie uit in Rusland en in november 1918 verspreidde zich het nieuws van muiterij in Kiel. Dat laatste leidde in verschillende grote Duitse steden tot de Novemberrevolutie, ook de Duitse revolutie genoemd, die resulteerde in het einde van het Keizerrijk en de oprichting van de *Räterepublik*, een systeem naar Sovjetmodel. We stellen ons de vraag of deze nieuwe protestbereidheid tijdens de tweede helft van de oorlog ook te merken was tijdens de maartfeesten.

Voor dit onderzoek putten we vooral uit de documenten van de politieke politie van Berlijn, die bewaard worden in het *Landesarchiv* in Berlijn. Departement VII was de Pruisische politieafdeling die zich bezighield met dissidenten en verdachte politieke groeperingen. De documenten die door Departement VII bewaard werden, bevatten de verslagen die de agenten schreven in opdracht van de staat. Daaronder ook gedetailleerde beschrijvingen van verdachte personen, die werden opgemerkt tijdens de herdenking, en brieven met vragen van bezorgde burgers en lokale bedrijven. Af en toe werden er tijdens de maartfeesten ook personen gearresteerd. Ook dat werd zorgvuldig gedocumenteerd met getuigenissen. Daarnaast hield Departement VII de anarchisten nauwlettend in het oog en legde het voor hen een apart dossier aan. Ieder jaar schreef de *Hauptmann* van de Berlijnse politie een verslag aan het

Begrafenis van de gesneuvelden van de Maartrevolutie in 1848. (<https://www.bing.com/images>)

ministerie van Binnenlandse Zaken. Daarin beschreef hij de sfeer op de begraafplaats en vergeleek hij het aantal bezoekers met dat van het jaar ervoor.

Kranten zijn de tweede belangrijke bron voor dit onderzoek. We vergelijken de beschrijvingen en opmerkingen in krantenartikelen met de politieverlagen. Daardoor komen we niet enkel te weten hoe de herdenking verliep, maar krijgen we ook een kijk op het subtiele – en soms minder subtiele – spel tussen politie, bezoekers en pers. De sociaaldemocratische krant *Vorwärts* publiceerde elk jaar op 19 maart een uitgebreid

verslag van het bezoek aan de begraafplaats. De artikelen bevatten beschrijvingen van de stemming tijdens de *Märzfeier*, van het weer en van de acties van de politie. Bovendien werden elk jaar enkele voorbeelden gepubliceerd van de teksten die op de linten van de kransen geschreven waren.

In tegenstelling tot de klassieke studies over straatprotest, zoals die van Charles Tilly, Thomas Lindenberger en Gita Deneckere, werk ik voor dit onderzoek niet met grote reeksen van protesten die zich ontwikkelden over een langere periode. Het resultaat is ook eerder narratief dan kwantitatief.

Barricade-gevecht op de Alexanderplatz in Berlijn in de nacht van 18 op 19 maart 1848. Schilderij van Carl Glück. (© Deutscher Historisches Museum, Berlin)

De politieke politie van Berlijn heeft de gebeurtenissen tijdens de *Märzfeier* in detail gedocumenteerd. De dossiers geven ons anekdotische informatie en tonen de menselijke kant van het protest. We observeren de scripts die een leidraad waren voor de manier waarop mensen handelden, maar we zien ook hoe individuen, zowel de bezoekers aan de begraafplaats als de politie, zich binnen deze krijtlijnen bewogen en hun eigen rol opvoerden binnen de beperkingen en de mogelijkheden van een land in oorlog.

Door het gebruik van concepten als *performance*, claim en ritueel, ben ik sterk schatplichtig aan het werk van Charles Tilly. Ik bekijk protestacties in de openbare ruimte als publieke vertoningen met sterk theatrale elementen. Daarbij is de interactie tussen deelnemers, politie en pers een onderdeel van het proces. Politieke actoren maken claims en zij doen dit met protestvormen die zich ontwikkelden via herhaling en traditie. Individuen en groepen hebben binnen deze tradities een zekere ruimte voor interpretatie en improvisatie.

In de conclusie moeten we stilstaan bij de spanning tussen het lokale en het nationale niveau van protest. Op beide niveaus veranderde er veel tijdens de Eerste Wereldoorlog: de verhouding tussen groepen en actoren wijzigde, de censuur werd sterker, en de manier waarop de openbare ruimte kon worden gebruikt, werd aan banden gelegd. Al deze zaken hadden een directe invloed op het politieke potentieel van een evenement als de *Märzfeier*. Toch zijn er enkele paradoxen op te merken. Om te begrijpen waarom de maartfeesten tijdens de Eerste Wereldoorlog aan politiek belang inboetten en bijvoorbeeld niet de rol kregen van een verdoken protestvorm, zoals in de periode van de socialistenwet, moeten we iets dieper graven.

De revolutie van 1848 herdacht

De herinnering aan het woelige jaar 1848 is niet in alle landen van Europa even sterk. In België bijvoorbeeld verdween de revolutie bijna volledig uit het collectieve geheugen.¹⁰ In Duitsland ontstond er een parallelle mythevorming: burgerlijke democraten en sociaal-democraten creëerden hun eigen mythes. De zogenaamde barricadegevechten in Berlijn op 18 maart 1848 namen hierbij een centrale plaats in. Op die dag hadden duizenden mensen zich in de straten van Berlijn voorbereid op gevechten. Koning Frederik Willem IV besliste een deel van de eisen van de revolutie in te willigen. Maar toen het Pruisische leger poogde om de Schlossplatz te ontruimen en daarbij ook schoten werden gelost, braken er straatgevechten uit tussen het leger en de bevolking. Deze gevechten gingen er bijzonder bloedig aan toe en eindigden met honderden doden.

Burgerlijke democraten zagen de barricadegevechten van 18 maart als een *gênante* passage in een proces naar democratisering. Dat proces werd voortgezet in de Paulskirche in Frankfurt am Main, met de oprichting van de Nationale Vergadering die de eerste Duitse grondwet opstelde. Zo werd 1848 een symbool voor democratisering. De nieuwe vrijheid was echter van korte duur. Al in 1849 werd de Duitse Bond hersteld. Dat was het begin van wat later de *Reaktionsära* genoemd werd, een periode van tien jaar waarin elke poging tot hervorming werd tegengehouden.

Voor de Duitse sociaaldemocraten daarentegen was 18 maart 1848 de dag waarop gewone mensen de wapens hadden opgenomen om weerstand te bieden aan autoriteit en militair geweld. De burgerslachtoffers die op 18 maart vielen, kwamen immers bijna uitsluitend uit kringen van handwerkers en

arbeiders. Dat maakte van de sociaaldemocraten de ware erfgenamen van de revolutie van 1848, terwijl de liberale democraten het lot van de gewone man verraden hadden in ruil voor oppervlakkige hervormingen. Althans, zo luidde het in het sociaaldemocratische narratief.

De begraafplaats in Friedrichshain groeide in de periode vlak na 1848 uit tot een erg omstreden plek. Tijdens de *Reaktionsära* was ze gesloten. Familieleden en sympathisanten bleven echter jaarlijks naar de begraafplaats komen. Vanaf 1861 werd het jaarlijkse bezoek aan de begraafplaats zelfs een deel van de sociaaldemocratische traditie. Vooral tussen 1871 en 1878 werd de herdenking een belangrijk jaarevenement. Dat had ook te maken met de associatie van de herdenking van 1848 met het begin van de Parijse Commune in 1871: beide gebeurtenissen vielen immers op 18 maart. Tussen 1871 en 1878 creëerde de sociaaldemocratische beweging ook veel van haar symbolen, gedichten en liederen.¹¹

Van 1878 tot 1890 won de herdenking nog aan belang, omdat de socialistenwet de sociaaldemocraten tot staatsvijanden uitriep. Het herdenkingsritueel werd toen gebruikt als een manier om het verbod op bijeenkomsten en openbare demonstraties te omzeilen.¹²

Het symbolische belang van de datum en van de locatie maakte dat het voor sociaaldemocratische en anarchistische organisaties een erezaak werd om op de begraafplaats aanwezig te zijn op 18 maart. Dat er steeds agenten van de politieke politie waren, hield een zeker risico in, maar maakte van het bezoek ook een openbare uiting van protest. Geregeld nam de politie bezoekers terzijde om naam en adres te noteren. Toen bijvoorbeeld een delegatie van de arbeiders van Königliche Staatswerkstätten Spandau in 1911 en 1913 een krans naar de begraafplaats bracht, leid-

de dit tot een politieonderzoek. En in maart 1914 werd een onderzoek gestart naar de drager van de krans die geschonken werd door de Akademischer Freibund Berlin, omdat de man eruitzag als een Russische Jood.¹³

De strenge politiecontrole werd in de sociaaldemocratische krant *Vorwärts* herhaaldelijk bekritiseerd. De houding van de politieke politie tegenover deze controles was echter niet zo eenduidig als we op het eerste gezicht zouden kunnen denken. In 1909 schreef politiecommandant Ernst von Stubenrauch een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken om hem te informeren over het besluit om in de toekomst op te houden met het afknippen van de linten van de rouwkransen.¹⁴ De spreuken op deze linten waren immers zo vaag geformuleerd dat ze nooit tot arrestaties leidden. Bovendien was het voor de agenten moeilijk om te bepalen welke woorden aanvaardbaar waren en welke niet. Minister Friedrich von Moltke was het echter niet eens met deze beslissing. Akkoord, de woorden werden bewust vaag gehouden, maar volgens de minister zou het geen goed idee zijn om de handelwijze van de politie te veranderen. Het was onaanvaardbaar om een openbare massademonstratie van duizenden mensen toe te laten in het centrum van Berlijn. Dat de sociaaldemocratische krant *Vorwärts* de gewoonte had om de dag na de *Märzfeier* de gecensureerde teksten op de afgeknipte linten met veel bravoure en commentaar te publiceren, was een minder groot probleem voor de minister: 'Zulk een publicatie die de individuele lezer beïnvloedt, heeft niet dezelfde betekenis als het uitstallen van deze opschriften voor een mensenmassa van duizenden die als enige doel hebben te demonstreren.'¹⁵

Een jaar later overleed Ernst von Stubenrauch en werd hij vervangen door Traugott

No 1539 *Voa. Reispin, bei Ullrichs & Klemm, Buchbinder*
Die Todtenfeier auf der Friedrichshöhe bei Berlin,
am 4. Juni 1848.

Op 4 juni 1848 kwamen studenten, arbeiders en politieke verenigingen samen in een massademonstratie op het Friedhof der Märzgefallenen om de verworvenheden van de Maartrevolutie in de verf te zetten. (© akg-images)

von Jagow. Deze politiecommissaris maakte meteen naam toen hij na de aankondiging van een grote demonstratie door de sociaaldemocraten overal in de wijk plakaten liet hangen met de woorden: 'Het recht op de straat wordt verkondigd. De straten dienen enkel voor het verkeer. Alle verzet tegen de staatsmacht zal worden beantwoord met wapengebruik. Ik waarschuw nieuwsgierigen.'¹⁶

Uit voorgaande blijkt hoe belangrijk de controle over de straten en stedelijke openbare ruimtes was voor de Duitse staat in het begin van de 20e eeuw. De staat probeerde het gebruik van de openbare ruimte te be-

heersen. Maatregelen die genomen werden in het belang van de publieke orde waren tegelijkertijd ook vertoningen van macht en autoriteit. Toen verschillende bloemenwinkels enkele kransen met lint en opschrift in hun winkelraam etaleerden in de dagen voor 18 maart, wees de Berlijnse politieke politie hen terecht. Protest werd toegelaten, maar enkel binnen een beperkte tijd en plaats.

Deze *performance* kon enkel toegestaan worden wanneer strikte regels werden gevolgd die onderhandeld werden via wetgeving en traditie.

Ook individuele politieagenten moesten deze regels volgen en inschatten wat wel en niet toelaatbaar was. Toen in 1911 een kleine krans werd neergelegd op de Landsberger Platz, een plein vlak bij de begraafplaats, besloten de officieren Schrott en Wolter dat de tekst op het lint van de krans niet opruiend was en dus niet gecensureerd hoefde te worden. Om zeker niet de indruk te wekken dat er sprake was van censuur, brachten de agenten de krans niet zelf naar de begraafplaats, maar vroegen ze de parkwachter om de krans te dragen.¹⁷

De striktheid van de censuur varieerde van jaar tot jaar, maar in de politiedocumenten, die in detail bijhielden welke opschriften op de kransen te lezen waren en welke organisaties verantwoordelijk waren voor de schenking, zijn enkele grote lijnen te herkennen. Het gebruik van het woord *Reaktion* of directe kritiek op de keizer was onaanvaardbaar. Een herinnering aan de revolutie was geen probleem, maar directe oproepen tot opstand en geweld waarbij bloed zou kunnen vloeien, werden kordaat gecensureerd. Ook referenties aan de Parijse Commune waren taboe, al waren ze in het begin van de 20e eeuw en tijdens de Eerste Wereldoorlog verwaarloosbaar. Deze traditie leefde veel sterker aan het einde van de 19e eeuw.¹⁸ Toch zijn er nog enkele voorbeelden, zoals van de Anarchistische Lese- und Diskutierklub Süd-Ost, die in 1914 een krans doneerde met het opschrift '*Vive la Commune!*'. De meeste opschriften op de kransen die naar de begraafplaats werden gebracht, waren echter gedichten en lofredes voor de doden, woorden die het beeld van revolutie opriepen, duidelijk genoeg in hun intentie en hun boodschap, maar te vaag om gecensureerd te worden.

De *Wahlrechtsturm*

Dat minister Von Moltke liever de controle op het Friedhof der Märzgefallenen wilde behouden, had vooral te maken met een golf van betogingen en bijeenkomsten die in de kranten de naam *Wahlrechtsturm* kreeg. Vooral in 1910 waren er massale protesten om de hervorming te eisen van het *Dreiklassenwahlrecht*, het Pruisische cijnskiessysteem dat Frederik Willem IV in 1849 had ingevoerd. Deze eis bracht liberale democraten en sociaaldemocraten samen. 18 maart was het ideale moment, en het symbolisch geladen Friedhof der Märzgefallenen was de ideale locatie om gezamenlijk en talrijk aanwezig te zijn. Dit merken we aan het aantal bezoekers dat in 1910 naar de begraafplaats kwam. De politieke politie, die elk jaar nauwgezet het aantal bezoekers en het aantal neergelegde kransen noteerde, telde dat jaar niet minder dan 22.700 mensen. Op de begraafplaats onderscheidden democraten en sociaaldemocraten zich van elkaar door de kleur van de linten die over de rouwkransen waren gedrapeerd. De sociaaldemocraten gebruikten rode linten, de internationale kleur van het socialisme. De democraten schonken kransen met driekleurige linten: zwart, rood en goud, de kleuren van een verenigd en democratisch Duitsland (en van de revolutie van 1848). Daarnaast schonken ook anarchistische groeperingen steeds enkele kransen. Zij gebruikten zwarte linten. De linten op de kransen vervingen de vlaggen en vaandels die gebruikt werden om eenheid te tonen tijdens de grote straatdemonstraties. De politieagenten hadden duidelijke instructies om tijdens de herdenking alle vlaggen te verwijderen die eventueel in bomen of aan telefoonpalen bevestigd waren.¹⁹ Strikte regels bepaalden de manier waarop de openbare ruimte gebruikt kon worden.

Het grote aantal bezoekers in 1910 was geen verrassing voor de politieke politie. De agenten hadden verwacht dat de begraafplaats druk bezocht zou worden. De straten van Berlijn waren in die maanden het toneel van enorme straatdemonstraties die de afschaffing van het *Dreiklassenwahlrecht* eisten. Ter gelegenheid van de *Märzfeier* kwamen niet enkel de democratische verenigingen van Berlijn naar de begraafplaats. Ook delegaties van verenigingen uit Aachen, Frankfurt, Düsseldorf en andere Duitse steden reisden naar Berlijn om rouwkransen te schenken aan de strijders die hadden gevochten voor

meer democratische rechten. De politie noteerde dat jaar de aanwezigheid van in totaal 31 democratische verenigingen.²⁰ Omdat ze problemen verwachtte, riep ze de hulp in van politieagenten te paard. Die wachtten in een nabijgelegen gebouw om in geval van nood in te grijpen. Op het ogenblik dat de begraafplaats werd gesloten, moest een groot aantal bezoekers weggestuurd worden.

Een 500-tal mensen begaf zich daarop naar de Landsberger Platz, vlak bij de plaats waar de bereden politie was gestationeerd. De sociaaldemocratische krant *Vorwärts* beschreef op 19 maart de confrontatie tussen de politie

Berlijnse politieke politieagenten lezen de linten op de rouwkransen.
Foto: Otto Haeckel, 1918 (© Deutscher Historisches Museum, Berlin)

en de mensen die zich op het plein hadden verzameld. Volgens de krant gebruikte de politie overdadig geweld en bestormden de agenten de massa, waarbij ze vrouwen omverstootten en mannen in elkaar sloegen met gummiknuppels.²¹ Wanneer we het verslag van de politieagenten lezen, krijgen we echter een heel ander verhaal. Volgens de agenten werd de politie uitgejouwd en uitgescholden voor bloedhonden en ‘Jagowaner’, een bijnaam die de agenten kregen na de indiensttreding van de weinig populaire politicommissaris Traugott von Jagow. Ondanks het uitdagende geroep van de oproerkraaiers op de Landsberger Platz hield de politie geduldig afstand. Pas na enkele uren, toen de massa wat bedaard was, begaven de agenten zich te voet op het plein om de mensen te verspreiden. Dit laatste was enkel mogelijk nadat enkele aanvoerders van het oproer gearresteerd waren.²² In zijn jaarlijkse rapport over de *Märzfeier* beschreef politiehoofdman Hetschko de massa op het plein op 18 maart 1910 als ‘*Janhagel*’, een neerbuigende uitdrukking om een ongeorganiseerde groep oproerkraaiers te beschrijven.²³ De term werd uitsluitend gebruikt voor mensen uit de volkswijken.²⁴ Het kat-en-muisspel tussen politieagenten en bezoekers vond plaats in de nabijheid van de begraafplaats. Op het Friedhof der Märzgefallenen zelf was de herdenking in alle waardigheid en rust verlopen. Een begraafplaats was geen plek voor schelden en vechten. Het herdenkingsritueel voor de doden vereiste beheerst gedrag. Als we bovendien het herdenkingsritueel bekijken als een protestactie met theatrale elementen, zoals Charles Tilly beschreef in zijn *Contentious performances*, dan is het net de waardigheid op de begraafplaats die gewicht gaf aan de boodschap. En deze boodschap werd nog versterkt door het aura van onderdruk-

Een vrouw brengt een rouwkrans op het Friedhof der Märzgefallenen. Deze foto is genomen door agenten van de politieke politie in Berlijn. (Landesarchiv Berlin)

king en onderwerping dat ontstond door de aanwezigheid van politiecontrole.²⁵

Het jaar erna, in 1911, verwachtte de politieke politie veel minder bezoekers. De bereden politie hield zich klaar, maar er waren geen bijzondere demonstraties gepland. In de voorbereidende meetings van de lokale verenigingen was te horen dat velen onder hen druk bezig waren met de organisatie van de eerste Internationale Vrouwendag, die dat jaar op 19 maart zou doorgaan.²⁶

De herinnering aan 1813

De *Märzfeier* van 1910 lieten goed zien hoe een herdenking als deze het potentieel had om verschillende groepen te verenigen en alle partijen samen te brengen voor eenzelfde doel. De *Märzfeier* van 1913 toonden dan weer hoe de sociaaldemocraten de herdenking gebruikten om zich af te zetten tegen liberale, conservatieve en militaire groepen. Dat jaar, op 10 maart, werd de *Volkserhebung* van 1813, de opstand tegen de Franse bezetting door Napoleon Bonaparte, herdacht in de Nikolai-kirche. Deze belangrijke, sterk symbolische datum werd gevierd in nationalistische en militaristische kringen. De sociaaldemocratische krant *Vorwärts* vergeleek het maartfeest met dit, volgens hen, afstotende schouwspel. Daartegenover waren de *Märzfeier* de plaats waar de ware volkshelden herdacht werden.²⁷

Op het Friedhof der Märzgefallenen waren er dat jaar volgens de telling van de politie 7000 bezoekers. Dat betekende dat de begraafplaats minder druk bezocht werd dan het jaar daarvoor en dat er aanzienlijk minder bezoekers aanwezig waren dan in 1910. *Polizeihauptmann* Hetschko schreef in zijn jaarlijkse verslag dat de herdenking rustig verlopen was, maar dat de opschriften op de kransen opruiender waren dan de jaren ervoor. Niet minder dan zestig linten moesten worden verwijderd. Zodra de politieagenten echter uit het zicht waren, werden de linten vervangen door kartonnen plakaten met dezelfde opschriften. De agenten moesten de teksten dus opnieuw verwijderen. Dit gebeurde zonder verder protest van de bezoekers.²⁸ De volgende dag publiceerde *Vorwärts* een artikel waarin de strikte censuur van de politieagenten met veel verontwaardiging aangeklaagd werd. De katholieke, conservatieve krant *Germania* reageerde op het artikel

en stelde voor om de rode revolutionairen te negeren en hen af te zonderen, nu ze de herdenking helemaal hadden omgevormd tot een instrument van hun eigen revolutionaire ambities.²⁹ De krant bekritiseerde vervolgens ook de politiecensuur, omdat deze wel revolutionaire oproepen censureerde, maar anti-religieuze en godslasterende teksten toeliet.

De *Märzfeier* werden in *Vorwärts* geprezen om hun rust en ingetogenheid. Iets wat volgens de krant in schril contrast stond met de pompeuze militaire parades van de royalisten, conservatieven en liberalen.³⁰ Ingetogenheid en waardigheid ondanks onderdrukking was het imago dat de arbeidersbeweging graag wenste uit te dragen. In 1911 beschreef *Vorwärts* de bezoekers aan de begraafplaats als: 'Mannen met handen die hard zijn door arbeid. Vrouwen met tassen van de markt aan hun arm, jonge meisjes met een bos op de wangen, grootmoeders en arbeidsveteranen die met moeite, steunend op een stok zich voortbewegen. Hier en daar duikt een zwarte cilinderhoed op uit de massa. Daartussen ziet men grote en kleine kransen, gemaakt van heerlijke bloemen en palmbladen, getooid met prachtige linten.'³¹

In de politiedossiers zijn weinig beschrijvingen van de bezoekers te vinden. In plaats daarvan beschreef de politie het *Strassenbild*, het beeld van de straat. Een typisch politierapport eindigde met een uitspraak als 'de rust werd niet verstoord' of 'het straatbeeld werd niet beïnvloed door deze gebeurtenissen'. In het dossier van 1907 vinden we een zeldzame beschrijving van de bezoekers aan de begraafplaats, opgetekend door agent Hetschko. Hij schreef dat ze vooral bestonden uit arbeiders, en af en toe uit een timmerman of een kleermaker. Daarnaast waren er ook enkele beter geklede nieuwsgierigen aanwezig.³²

De Burgfrieden

Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kwamen er geen democratische organisaties meer naar Berlijn om de herdenking bij te wonen. De politie noteerde slechts één krans met een driekleurig lint, geschonken door de Berliner Arbeiterverein 1862.³³ Het aantal bezoekers daalde in maart 1915 tot 3750, bijna de helft van het aantal bezoekers van 1914. Buiten een eenzame krans met zwart lint, geschonken door een anarchistische organisatie, kleurde de begraafplaats tijdens de Eerste Wereldoorlog bijna volledig rood.

De sociaaldemocratische organisaties hadden samen besloten om voorlopig alle protestacties te staken (ook al was misschien niet iedereen binnen de arbeidersbeweging ervan overtuigd dat deze *Burgfriedenpolitik* de juiste strategie was). Daarom werden de *Märzfeier* in het begin van de Eerste Wereldoorlog niet de verdoken protestvorm die ze waren tijdens de invoering van de socialistenwet in de 19e eeuw. Lokale verenigingen konden zelf kiezen of ze in 1915 wel of niet deelnamen aan de feesten. De meeste organisaties beschouwden een deelname niet als een breuk met de *Burgfrieden*. Ze bleven naar de begraafplaats komen en schonken zoals elk jaar een krans.³⁴

In de documenten van de politieke politie merken we dat de censuur op de kransenlinten en de politieaanwezigheid op de begraafplaats niet strenger werden, ondanks de oorlogssituatie, een verhoogde aandacht voor dissidenten en meer censuur op veel andere publicaties. De politieke politie was immers op de hoogte van wat werd besproken tijdens meetings van lokale, sociaaldemocratische organisaties. Omdat er geen problemen werden verwacht, kregen de agenten ter plaatse dan ook de specifieke

instructie van hun oversten om geen extra veiligheidsmaatregelen te nemen en om af te zien van de gebruikelijke censuur van de linten.³⁵ Ondanks deze instructies werden op 18 maart 1915 toch twee linten gecensureerd. 'We marcheren moedig voort, ondanks de politiepesterijen', schreven de arbeiders van Elektromechanischen Industrie GmbH op hun krans. De politie verwijderde enkel het laatste deel van deze zin.³⁶ Ook de tekst op de krans van de arbeiders van Rumplerwerke Johannisthal Flugplatz werd beoordeeld als te opruiend: '*Hoch der Klassenkampf! Trotz alledem!*' (Leve de klassenstrijd! Ondanks alles).

De anarchistische beweging in Berlijn werd meer gecensureerd dan de sociaaldemocraten. Zo werden alle anarchistische publicaties in 1914, na het uitbreken van de oorlog verboden. Ook de angst voor politieke vervolging leefde veel sterker in anarchistische kringen. Veel anarchisten waren bang om gearresteerd te worden. Net als voor het begin van de Eerste Wereldoorlog hield Departement VII deze kleine groep voortdurend in de gaten. Politieagenten woonden vergaderingen in het geheim bij en beschreven alles in detail in de dossiers. Zo vinden we in de politiedossiers een beschrijving van de vergadering van de Anarchistischer Lese- und Diskutierklub Süd-Ost op 15 maart 1915. Die werd opgetekend door een agent die in burger de vergadering had bijgewoond. De vereniging had een krans aangekocht om te schenken tijdens de herdenking, maar in eerste instantie was niemand van de leden bereid om de krans naar de begraafplaats te dragen. Er waren immers geruchten dat de politie van plan was om alle bekende anarchisten tijdens de *Märzfeier* te arresteren.³⁷ Ondanks het risico bleven de anarchistische verenigingen tijdens de Eerste Wereldoorlog het Friedhof der

Tekening van de arrestatie van Karl Liebknecht tijdens een anti-oorlogsmanifestatie op de Potsdamer Platz op 1 mei 1916. (© akg-images)

Märzgefallenen bezoeken en brachten ze elk jaar opnieuw een krans met een zwart lint.

De Berlijnse anarchisten waren gegroepeerd in twee kleine, lokale organisaties: de rivaliserende Anarchistische Vereinigung Berlins en de Union der anarchistischen Vereine Berlins und Umgegend.³⁸ Ulrick Linse beschreef hoe repressie door de staat vaak een stijgend lidmaatschap tot gevolg had.³⁹ Dat was echter niet het geval tijdens de Eerste Wereldoorlog. In oktober 1914 vochten de anarchisten vooral voor het voortbestaan van de organisatie. Er werd beslist om de twee verenigingen samen te voegen, waardoor de groep 64 betalende leden telde.⁴⁰ Alle

revolutionaire acties werden uitgesteld en de anarchisten beslisten om hun bijeenkomsten te blijven organiseren en zich te focussen op het bijeenhouden van de groep. Elk jaar op 18 maart bleven ze wel een krans naar de begraafplaats brengen.

1916: de roep om vrede

In 1916 veranderde er veel. Op de avond van 1 mei hield Karl Liebknecht een toespraak waarin hij opriep tot vrede en het aftreden van de regering. Hij werd gearresteerd en kreeg een gevangenisstraf wegens hoogverraad. Liebknecht werd binnen de arbeiders-

beweging het symbool van de oppositie tegen de manier waarop de SPD, de Sozialdemokratische Partei Deutschlands, haar pacifistische, internationale houding had verraden voor nationale belangen. Hij wilde breken met de *Burgfriedenpolitik* en stond daarin niet alleen. Het conflict leidde tot de oprichting van de USPD, of de Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands, gevormd door een aantal parlementsleden die zich verzetten tegen de partijlijn van de SPD.

Na de opsluiting van Liebknecht kwam er een nieuwe speler in actie: de DMV of de Deutsche Metalverein.⁴¹ Deze bond van metaalwerkers was verantwoordelijk voor de organisatie van drie grote stakingen. De eerste, in juni 1916, was een directe reactie op de arrestatie van Liebknecht. De twee andere volgden in april 1917 en in januari 1918. De *Burgfrieden* was nu doorbroken en de straten van Berlijn werden opnieuw het toneel van straatdemonstraties en stakingen. De DMV zou later ook een grote rol spelen bij de mobilisatie voor de revolutie van 1918.

Ook tijdens de *Märzfeier* was de oproep tot vrede een belangrijk thema. In 1916 schonken de arbeiders van de Arguswerke uit Reinickendorf een krans met volgend opschrift:

'Hellenen, Russen, Italianen, Britten,
Het moment van waarheid nadert,
De zonen van Duitsland hebben genoeg
gestreden,
Fransen, laat de wapens rusten,
Jullie bloeden uit dezelfde wonde,
Breek de benauwende ketenen die jullie
binden.
Sluit jullie aan bij de grote Volkenbond,
Neem elkaars hand als broeders.'⁴²

De Duitse versie is een vertaling van een Frans gedicht van Pierre-Jean de Béranger,

dat voor het eerst gepubliceerd werd in 1818. Ook andere opschriften riepen op tot vrede, zoals op de krans van de arbeiders van de Deutsche Telefonwerke, die simpelweg 'Breng vrede!' luidde.

Anders dan bij de grote vredesmanifestatie met de redevoering van Karl Liebknecht, zagen politie en pers een oproep tot vrede op de *Märzfeier* niet als een politieke daad. De *Berliner Börsen Courier* noemde de talrijke oproepen een teken van de harde tijden. Dit contrast is opvallend en duidt op het feit dat de *Märzfeier* op dit moment een minder grote rol speelden in de strategie van de leiders van de arbeidersbeweging.

Bij de verenigingen die tijdens de tweede helft van de Eerste Wereldoorlog kransen schonken op het Friedhof der Märzgefallenen, zien we een mix van lokale organisaties, voornamelijk aan USPD-zijde, en jeugdorganisaties. Daarnaast waren er ook de delegaties van de arbeiders van grote bedrijven, zoals Borsig, A.E.G. en Loewe, die al jarenlang aan de maartfeesten deelnamen. Maar de publieke figuren van de arbeidersbeweging en de politici waren niet aanwezig. Op de begraafplaats was niet de *inner circle*, maar wel de achterban van de arbeidersorganisatie present.

Hier en daar kunnen we wel kritiek vinden op de *Burgfriedenpolitik*, op de typische indirecte manier die op de begraafplaats gebruikelijk was. Zo schonken de arbeiders van de Militäreffektenfabrik G Reinhardt in 1917 een krans met het opschrift '18 maart: een sterfdag voor jullie, 4 augustus, een sterfdag voor ons.'⁴³ Dit was een directe verwijzing naar de goedkeuring van de oorlogskredieten op 4 augustus in de *Reichstag*. Alle partijen, inclusief de sociaaldemocraten, hadden deze kredieten onderschreven, Karl Liebknecht had zich tijdens de stemming onthouden.

Dat de grote roergangers niet aanwezig waren op de begraafplaats, betekende niet dat er niemand bereid was om het risico te nemen om te demonstreren. In 1917 werd de 23-jarige Klara Schabbel gearresteerd en samen met twee andere leden van de Jugendbildungsvereins Gross Berlin naar de gevangenis Alt-Moabit gebracht. Volgens het politieverlag had zij op een bank gestaan vlak bij het Friedhof der Märzgefallenen en had ze voorgelezen uit de *Märzzeitungen* van 1895. Dit waren speciale herdenkingsuitgaven over de revolutie van 1848. Klara had het gedicht *Trotz alledem* van Ferdinand Freilingrath voorgelezen. Haar toehoorders waren een 200-tal jongeren die vervolgens de *Marseillaise* hadden gezongen en 'Nieder mit dem Krieg!' (Gedaan met de oorlog!) en 'Hoch Liebknecht' (Leve Liebknecht) hadden geroepen.

Naast de nieuwe protestbereidheid van de arbeidersbeweging waren er vanaf 1916 ook vaker protesten en rellen als gevolg van de stijgende voedselprijzen en de voedselschaarste. Die protesten werden vaak door vrouwen georganiseerd.⁴⁴ In haar boek *Home Fires Burning, Food, Politics and everyday Life in World War I Berlin* beschreef Belinda Davis deze protesten en stelde ze vast dat de 'stemming' van de bevolking tijdens de oorlog een politieke actor werd, iets waar de staat rekening mee moest houden bij het nemen van beslissingen. Zij zag straatprotesten ruimer dan enkel de betogingen die georganiseerd werden door de arbeidersbeweging, en focuste op de manier waarop mensen aan de onderkant van de maatschappij erin slaagden om voor zichzelf op te komen.

Van deze groeiende ontevredenheid onder de bevolking zijn ook in de politieverlagen sporen te vinden. In 1916 ontving Departement VII twee brieven die spraken over geruchten die verspreid werden op de markt.

De Berlijnse huisvrouwen zouden van plan geweest zijn om zich in groten getale te verzamelen en winkels kort en klein te slaan, als de voedselprijzen niet snel zouden dalen. Maar het verslag van *Kriminal Schutzmann* Schrott is kort en duidelijk: er waren geen extra maatregelen nodig. Dit soort van geruchten waren op dat moment zo alomtegenwoordig in Berlijn, dat ze op iedere straathoek en op elke markt te horen waren.⁴⁵ Op het Friedhof der Märzgefallenen bleef het dat jaar wel rustig. En dit ondanks de rellen om de boterprijzen, de *Butterkrawalle*, die een paar maanden eerder hadden plaatsgevonden in de stad. De begraafplaats werd dus niet het toneel van deze nieuwe, vaak door vrouwen georganiseerde protesten.

Voor de revolutie

Oproepen tot revolutie en opstand zijn moeilijk te herkennen op de linten van de *Märzfeier*. Toch voltrok het hele ritueel zich in de geest van revolutie. De mannen en vrouwen die op de begraafplaats lagen, werden *Vorkämpfer* genoemd, en hun strijd bereidde de weg voor het toekomstige, grote gevecht. De taak van de *Märzgefallenen*, van de strijders die het leven hadden gelaten op 18 maart, was nog niet volbracht. Dit taalgebruik, dat meestal ook gepaard ging met het uiten van een verlangen naar de komst van de rode lente, was niet uniek voor de Eerste Wereldoorlog. Ook in de 19e eeuw en in de decennia voor de oorlog was wachten op de revolutie inherent aan het discours van de arbeidersbeweging.

De teksten op de kransen werden in de tweede helft van de Eerste Wereldoorlog niet opruiender en de politie vond het daarom niet nodig om meer linten te censureren. Net zoals voor de Eerste Wereldoorlog werd het verlangen naar revolutie bezongen met ge-

Mobiele keuken in Berlijn in 1916. (© Deutsches Historisches Museum, Berlin)

dichten uit de 19e eeuw. In het bijzonder het gedicht *Trotz alledem* was op vele kransen te vinden. Ferdinand Freilingrath schreef het in 1848 en baseerde het op *A Man's a Man for A' That*, een gedicht van de Schotse schrijver Robert Burns. *Trotz alledem* werd geschreven naar aanleiding van de revolutie van 1848. Toch was er een nog veel belangrijker reden waarom net dit gedicht zo vaak te lezen was op de linten die de kransen sierden. In de loop van de 19e eeuw had het zich namelijk op de melodie van een populair drinklied,

ontwikkeld tot een al even geliefd arbeiderslied, dat in veel liedboeken te vinden was.⁴⁶ Het gedicht ging over de trots van de arbeider en stelde dat het geen schande was om arm te zijn.⁴⁷ Zingen was, net als het houden van toespraken, verboden tijdens de maartfeesten, maar via de teksten op de kransen kon de traditie toch worden voortgezet.

We zouden kunnen verwachten dat een betekenisvol oord dat zo verbonden is met het concept van revolutie, een ideale plaats zou zijn voor een oproep tot effectief verzet.

Die Bestattung der Revolutionsopfer.
Der Leichenzug am „Brandenburger Tor.“

Begravenis van de gesneuvelde van de Maartrevolutie van 1918. Ook zij werden begraven op het Friedhof der Märzgefallenen. (© akg-images)

Zeker als we de revolutie die in 1917 uitbrak in Rusland en het feit dat in november 1918 de zogenaamde Novemberrevolutie of Duitse revolutie de hoofdstad bereikte, in het achterhoofd houden. Net daarom is het zo opvallend dat de begraafplaats in 1917 en in 1918 zo weinig bezoekers lokte.

Het waren vooral de eerder radicale en revolutiegezinde groepen die naar de begraafplaats bleven komen. De boodschappen die zij op de kransen schreven, verschilden echter niet wezenlijk van die van het einde van de 19e eeuw. Het protest van Klara Schabbel en de groep jongeren was hier een goed voorbeeld van. Zij reageerden op de gebeurtenissen in Berlijn en op de opsluiting

van Liebknecht, maar gebruikten hiervoor de symbolen en de traditionele taal van de arbeidersbeweging. Er is niets dat erop wijst dat de gebeurtenissen van de Februarirevolutie in Rusland enkele weken daarvoor enige invloed hadden op hun actie. In het politiedossier van maart 1918 vinden we voor het eerst enkele foto's die Departement VII maakte. Ook op deze foto's zijn geen voortekenen te vinden van de revolutie die enkele maanden later zou plaatsvinden. De inwoners van Berlijn leken de begraafplaats vooral te bezoeken om de doden te herdenken.

Uitleiding

De jaarlijkse herdenking van de revolutie van 1848 op het Friedhof der Märzgefallenen was vanaf de eerste jaren een evenement met een grote gelaagdheid. De betekenis van de revolutie en de associatie met zowel democratie als verzet zorgden ervoor dat de *Märzfeier* gebruikt konden worden voor verschillende doeleinden. De sociaaldemocraten zetten zich ermee af tegen burgerlijke en conservatieve groepen. Tegelijk waren de *Märzfeier* de plaats waar gematigde democraten en radicale groepen voor een gemeenschappelijk doel konden strijden.

Dit onderzoek naar de *Märzfeier* tijdens de Eerste Wereldoorlog geeft daarnaast meer inzicht in de gelaagdheid van de herdenking in haar functie als volksprotest. Ondanks het potentieel om duizenden mensen te mobiliseren, stellen we vast dat de begraafplaats tijdens de Eerste Wereldoorlog een beperkte rol speelde in de organisatie van protesten. Liebknecht koos voor de openlijke confrontatie via een speech en deed dit op 1 mei, de internationale Dag van de Arbeid. De spartakisten, de groep rond Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg en Clara Zetkin, kozen ook voor de directe confrontatie via speeches en straatdemonstraties. De DMV koos dan weer voor stakingen als voornaamste actiemiddel.

De DMV, die later de naam Revolutionäre Obleute aannam, en de Spartakusgruppe werden de voornaamste actoren in de aanloop naar de Novemberrevolutie van 1918. In tegenstelling tot de spartakisten zocht de DMV de publiciteit niet op. Zij verkoos om arbeiders voor de strijd te mobiliseren via verdoken netwerken. Ze opereerde onder de radar, was actiegericht en handelde enkel wanneer ze er zeker van was dat ze de medewerking van haar achterban had.⁴⁸

Naast deze acties op nationaal niveau was er echter een lokale laag van volksprotest die bleef voortbestaan. Radicalere maar kleinere sociaaldemocratische verenigingen en anarchisten bleven de *Märzfeier* trouw bezoeken. Deze bezoeken vonden plaats ondanks de strenge politiecontrole en ondanks het persoonlijke risico voor de deelnemers. Vooral organisaties van meer radicale en revolutiegezinde strekking kwamen naar de begraafplaats. Maar de claims die er werden gemaakt, verschilden weinig van die van voor de oorlog en waren geen voorafspiegeling van de revolutionaire krachten die verantwoordelijk waren voor de Novemberrevolutie in 1918.

Het einde van de Eerste Wereldoorlog betekende niet het einde van de *Märzfeier*. De begraafplaats kreeg een nieuwe betekenis, toen acht revolutionairen die stierven tijdens de Novemberrevolutie, er op 20 november 1918 een laatste rustplaats kregen. Zo werden de revoluties van 1848 en 1918 met elkaar verbonden in het narratief van de arbeidersbeweging. Nadat Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, de leiders van de Spartakisten, op 15 januari 1919 op brutale manier vermoord waren door leden van het *Freikorps*, werd de aanvraag om hen op het Friedhof der Märzgefallenen te begraven, echter afgewezen. Hun begrafenisstoet ging uiteindelijk naar de begraafplaats van Friedrichsfelde, net buiten de stad. Dit betekende het begin van een nieuwe traditie van jaarlijkse rouwmarsen door Duitse socialistische en communistische groeperingen.

Ook het potentieel van de *Märzfeier* om democraten en sociaaldemocraten te verenigen, ging verloren. Zonder een gemeenschappelijk doel, zoals de hervorming van het kiesrecht, hadden deze groepen geen nood meer aan een gemeenschappelijk symbool. 1848 bleef een

belangrijke datum voor de herdenking van de democratie, maar de focus van deze herdenking verplaatste zich naar de Paulskirche en de herdenking van de oprichting van de Nationale Vergadering.⁴⁹

- 1 Manfred HETTLING, Erlebnisraum und Ritual, die Geschichte des 18. März 1848 im Jahrhundert bis 1948. In: 5(*Historische Anthropologie*)3, pp. 417-434; Rüdiger HACHTMANN, *Epochenschwelle zur Moderne, Einführung in die Revolution von 1848/49*, Tübingen: Diskord, 2002; Dennis BOS, *Bloed en Barricaden: de Parijse Commune herdacht*, Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek bv, 2014.
- 2 Beatrix W. BOUVIER, Die Märzfeier der sozialdemokratischen Arbeiter: Gedenktage des Proletariats – Gedenktage der Revolution, zur Geschichte des 18. März. In: Dieter DUDING, Peter FRIEDEMANN, Paul MÜNCH (red.), *Öffentliche Festkultur, Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum Ersten Weltkrieg*, Rowohlt Taschenbuchverlag, 1988, pp. 334-351.
- 3 Gita DENECKERE, *Sire, het volk mort! Sociaal protest in België 1831-1918*, Antwerpen: Hadewijch/AMSAB, 1997, p. 9; Thomas LINDENBERGER, *Strassenpolitik. Zur Sozialgeschichte der öffentlichen Ordnung in Berlin 1900 bis 1914*, Bonn, 1995.
- 4 Alf LÜDTKE, Trauerritual und politische Manifestation, zu den Begräbnisumzügen der deutschen Sozialdemokratie im frühen Kaiserreich. In: Dieter DUDING, Peter FRIEDEMANN, Paul MÜNCH (red.), *Öffentliche Festkultur, Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum Ersten Weltkrieg [...]*, pp. 121-147.
- 5 Beatrix BOUVIER, Die Märzfeier der sozialdemokratischen Arbeiter [...].
- 6 Thomas LINDENBERGER, *Strassenpolitik. [...]*; Alf LÜDTKE, Trauerritual und politische Manifestation [...], pp. 121-147.
- 7 Jan KOHLMANN, *Der Marsch zu den Gräbern von Karl und Rosa, Geschichte eines Gedenktages*, Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2004. In 2020 is de publicatie van nieuw onderzoek gepland onder leiding van de Paul Singer Verein over de bijzetting van de doden van de revolutie van 1918.
- 8 Bernd HUTTNER (red.), *Verzögerte Widerstand, der Arbeiterbewegung und der erste Weltkrieg*, Berlin: Rosa-Luxemburg Stiftung, 2015; Belinda J. DAVIS, *Home Fires Burning, Food, Politics, and everyday Life in World War I Berlin*, Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 2000; Antoon VRINTS, Beyond Victimization: Contentious Food Politics in Belgium During World War I. In: *European History Quarterly*, 45(2015)1, pp. 83-107.
- 9 Belinda J. DAVIS, *Home Fires Burning, Food, Politics [...]*.
- 10 Gita DENECKERE & Bart DE WILDE, (Dis)Remembering the 1848 revolution in Belgium. How an Important Historical Rupture Got Forgotten. In: Charlotte TACKE (red.), *1848. Memory and oblivion in Europe*, Brussel: Peter Lang, 2000, pp. 57-78.
- 11 Beatrix W. BOUVIER, Die Märzfeier der sozialdemokratischen Arbeiter [...], pp. 335-338.
- 12 Alf LÜDTKE, Trauerritual und politische Manifestation [...], pp. 131-133.
- 13 A PrBr 030 15902 172-174, verslag van *Kriminal Schutzmann* Hagemeister, 27/03/1914.
- 14 A PrBr 030 15901 8-9, brief van politiecommandant Ernst von Stubenrauch aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, 13/01/1909.
- 15 A PrBr 030 15901 10, antwoord van de Pruisische minister van Binnenlandse Zaken Friedrich von Moltke. Dit citaat is een vertaling uit het Duits.
- 16 Originele tekst: 'Es wird das Recht auf die Strasse verkündet. Die Strasse dient lediglich dem Verkehr. Bei Widerstand gegen die Staatsgewalt erfolgt Waffengebrauch. Ich warne Neugierige.'
- 17 A PrBr 030 15902 22-24, verslag van *Kriminal Schutzmann* Schrott aan zijn leidinggevenden, 18/03/1911.
- 18 Beatrix W. BOUVIER, Die Märzfeier der sozialdemokratischen Arbeiter [...], p. 339.
- 19 A PrBr 030 15902 7-8, instructies *Hoeffft, Kommando der Schutzmannschaft*, gericht aan de agenten van Departement VII, 15/03/1911.
- 20 A PrBr 030 15801 48-49, lijst van democratische organisaties aanwezig op de begraafplaats. Ook de teksten op de kransen die door deze organisaties geschonken werden, werden genoteerd.
- 21 *Vorwärts*, 19/03/1910.
- 22 A PrBr 030 15801 39, verslag van *Kriminal Schutzmann* Sihulz en Hartwig aan hun leidinggevenden, als antwoord op de beschuldigingen in het artikel van *Vorwärts* van 19/03/1910.
- 23 Voor meer informatie over het *Janhagel*-discours, zie: Thomas LINDENBERGER, *Strassenpolitik. [...]*, pp. 398-399.
- 24 A PrBr 030 15801 35, verslag van de *Märzfeier*, door *Polizei-Hauptmann* Hetschko, 18/03/1910.
- 25 Charles TILLY, *Contentious Performances*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 125-126.

- 26 A PrBr 030 15902 7-8, instructies van *Kommando der Schutzmannschaft* Hoeffft aan de agenten van Departement VII, 15/03/1911.
- 27 *Vorwärts*, 19/03/1913.
- 28 A PrBr 030 15902 116, verslag van de *Märzfeier* door *Polizei-Hauptmann* Hetschko 18/03/1913.
- 29 *Germania*, 20/3/1813: 'So hat die Sozialdemokratie allmählich, ihrem revolutionären Programm entsprechend, die Märzfeier auf dem Friedhofe der Märzgefallenen im Friedrichshain zu einen rein-sozialdemokratischen Feier zum Zwecke einer agitatorische Kundgebung für ihre revolutionäre Bestrebungen gestaltet, wobei man die roten Revolutionäre hübsch unter sich allein lassen sollte.'
- 30 *Vorwärts*, 19/03/1913.
- 31 *Vorwärts*, 19/03/1911. Dit citaat is een vertaling uit het Duits. Originele tekst: 'Männer mit arbeitsharten Händen, Frauen mit Markttaschen am Arme, junge Mädchen mit frischen, geröteten Wangen, alte Mütterchen und Veteranen der Arbeit, die sich mühselig, auf einen Stock gestützt fortbewegen. Hier und da taucht ein schwarzer Zylinder in der Menge auf. Dazwischen Kränze, Große und kleine, aus herrlichen Blumen und Palmen gewunden, mit breiten, prächtigen Schleifen.'
- 32 A PrBr 030 9800 30, verslag over de *Märzfeier* door *Polizei-Hauptmann* Hetschko, 18/03/1907.
- 33 A PrBr 030 15902 208-213, lijst met opschriften op de linten. Ook de kleur van het lint werd genoteerd. Zie ook: *Vorwärts* 19/03/1915, *An den Gräbern der Märzgefallenen*.
- 34 A PrBr 030 15902 189-190, verslag van *Kriminal Schutzmann* 944 Rhein aan zijn leidinggevenden over de plannen van de verschillende organisaties voor de viering van de maartfeesten, 11/03/1915.
- 35 A PrBr 030 15902 191, kladversie van instructies voor de maartfeesten, 15/03/1915.
- 36 Originele tekst: 'Wir schreiten mutig unser Bahn trotz aller polizei-schikane.'
- 37 A PrBr030 15708 68, verslag van *Kriminal Wachtmeister* Winhuisen over de bijeenkomst van de Anarchistische Lese- und Diskutierklub Süd-Ost, 17/03/1915.
- 38 Ulrich LINSE, *Organisierte Anarchismus im Deutschen Kaiserreich von 1871*, p. 60.
- 39 Ulrich LINSE, *Organisierte Anarchismus [...]*, p. 24.
- 40 Ulrich LINSE, *Organisierte Anarchismus [...]*, p. 319.
- 41 Axel WEIPERT, *Das Rote Berlin, Eine Geschichte der Berliner Arbeiterbewegung 1830-1934*, Berlijn: Berliner Wissenschafts-Verlag GmbH, 2013, pp. 131-137; Ottokar LUBAN, *Die politische Massenstreiks in den letzten Weltkriegsjahren und die Haltung der Freien Gewerkschaften (1916-1918)*. In: K.C. FÜHRER, J. MITTAG, A. SCHILDT e.a. (red.), *Revolution und Arbeiterbewegung in Deutschland 1918-1920*, Essen: Klartext Verlag, 2013, p. 123.
- 42 Dit gedicht is een vertaling uit het Duits. Oorspronkelijke tekst: 'Hellenen, Russen, Italiener, Briten, Es naht die grosse Stunde nun, Ihr Söhne Deutschlands habt genug gestritten, und ihr Franzosen, lasst die Waffen ruhn, Ihr all blutet aus derselben Wunde, Zerreisst die dumpfe Kette, die euch bannt, Schliesst eure Reihen zum grossen Völkerbunde, Reich euch die Bruderhand.'
- 43 Oorspronkelijke tekst: 'Der 18. März ein Todetag für Euch. Der 4. August ein Todestag für uns.'
- 44 Belinda J. DAVIS, *Home Fires Burning, Food, Politics [...]*; Henning HOLSTEN, *Die Lage wird bedrohlich. (in Neukölln geht das besonders schnell.)*, Proletarischer widerstand und protest in einer gross-Berliner vorstadtgemeinde. In: Bernd HUTTNER (red.), *Verzögerte Widerstand, der Arbeiterbewegung und der erste Weltkrieg*, Berlin: Rosa-Luxemburg Stiftung, 2015.
- 45 Voor meer informatie over de *Butterkrawalle* in Berlijn, zie: Belinda J. DAVIS, *Home Fires Burning, Food, Politics [...]*, pp. 76-92.
- 46 David ROBB & John ECKHARD, 'A Man's a Man for a' that' and 'Trotz Alledem': Robert Burns, Ferdinand Freiligrath, and Their Reception in the German Folksong Movement. In: *The Modern Language Review*, 106(2011)1, pp. 31-32.
- 47 Vernon LIDTKE, *Lieder der deutschen Arbeiterbewegung, 1864 bis 1914*. In: *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft*, 1979, p. 66.
- 48 Ralf HOFFFROGGE, *Working-Class Politics in the German Revolution: Richard Müller, the Revolutionary Shop Stewards and the Origins of the Council Movement*, Leiden/Boston: BRILL, pp. 61-64.
- 49 Manfred HETTLING, *Erlebnisraum und Ritual [...]*, p. 419.